

них поштових карток, збереглося небагато. Найчастіше їхні імена доносять до нас анотації на багатьох поштових картках та незначні згадки у різних джерелах. Це Д. Николич, Л. Зембинський та М. Мурзін із Ялти, і якщо перші двоє мали власні друкарні з видання поштових карток, то Микола Федорович Мурзін робив світлини на замову "Общини Св. Євгенії" [17]. Невідомими залишаються ще безліч майстрів, які співпрацювали з закордонними, вітчизняними та місцевими видавцями, а інколи і самі займалися видавничою діяльністю.

1. Крым. Вид на Форос [Открытое письмо]/Изд. Ф. Орлова в Ялте. — Stogolm. — Granberg K. A. — 1904.
2. Носков А.В. По заказу Красного Креста//Журнал любителей открыток (ЖУК). — 2007. — №3. — С.15.
3. Там же. — С. 16–17.
4. www.temple.ru/pg/416.php. — №№180–245.
5. Там же. — №№: 180–182; 186; 191; 192; 199–201; 203; 210; 215; 245.
6. Российская империя Прокудина-Горского:1905–1916 / Авт. текста и сост. С. П. Гаранина. — М.: Красивая страна, 2008. — С.10 — 13.
7. Ялта. Дворец Эмира Бухарского: [Открытое письмо]. — СПб.: Изд. общины св. Евгении., Б.г.; Дворец в Массандре. Крым: [Открытое письмо]. — СПб.: Изд. общины св. Евгении, Б.г.
8. Ёлкин В. Желанные весточки с Юга. Крым в зеркале открыток//Василий Сокольников. Виды Крыма. — СПб: Государственный центр фотографии, 2006. — С.31.
9. Морозов С. Атрибуция произведений Василия Соколькова по открыт-

- кам// Василий Сокольников. Виды Крыма. — СПб: Государственный центр фотографии, 2006. — С.33.
10. Ёлкин В. Указ. Соч. — С.31.
11. Прибой волн. Алупка:[Открытое письмо]/ Изд. Фотографа И. Семёнова в Ялте. — Stogolm: Granberg K. A., Б.г.
12. Паспарту фотоателье И. Семёнова.
13. Морозов С. Указ соч. — С.33.
14. Вид со скалы "Диво". Симеиз:[Открытое письмо]. — Ялта: Изд — во "Фотография И. Семенова", Б.г.
15. Семёнов И. Воспоминания о Крыме. Ялта: [Фотоальбом] — Стогольм: "Акционерное общество Гранберг", 1913. — 41 л. с ил.
16. Прибой волн. Алупка. [Открытое письмо]/ Изд. Фотографа И. Семёнова в Ялте. — Stogolm, Granberg K. A. — Б.г.
17. Вид на Гурзуф и Аю-Даг: [Открытое письмо]. — Ялта: Изд. Дм. Николича, Б.г.; Алупка. Кипарисы Потемкина: [Открытое письмо] / Л. Зембинский. — Ялта, Б.г.; Носков А.В. Негативы для Красного Креста// ЖУК. — 2009. — № 1 (20). — С.23.

Нагороди українських гетьманів

Петро Нестеренко

Слово "гетьман" увійшло до української мови від польського hetman, що, у свою чергу, походить від німецького hauptman і відповідає титулу військового ватажка. У Польщі посада й титул гетьмана з'явилися у XV столітті. Вони надавалися командувачу постійним (коронним) та найманим (кварцяним) військами. Пізніше, у XVI столітті, були введені посади Великого коронного гетьмана та його заступника — польного гетьмана. В Україні у Середньому Подніпров'ї козацькі ватажки неофіційно також називалися гетьманами. З другої половини XVI ст. титул гетьмана почав офіційно надаватися старшому реєстрових козаків.

Невідомий художник. Портрет гетьмана Івана Мазепи. Полотно, олія. XIX ст. Національний музей історії України.

Невідомий художник. Портрет генерал-фельдмаршала, графа Олексія Григоровича Розумовського з орденом Св. О. Невського (червона стрічка через ліве плече й зірка на лівому боці грудей) та орденом Св. Анни на шії. Полотно, олія. XVIII ст. Національний музей історії України.

Невідомий художник. Портрет генерал-фельдмаршала, графа Олексія Григоровича Розумовського з орденом Св. Андрія Первозванного. Полотно, олія. XIX ст. Національний музей історії України.

Художник П. Батоні. Портрет генерал-фельдмаршала, графа Кирила Григоровича Розумовського. Полотно, олія. 1766. Рим.

Невідомий художник. Портрет Наталії Дем'янівни Розумовської. Полотно, олія. XVIII ст. Чернігівський обласний художній музей.

Національно-визвольна боротьба українського народу призвела до виникнення у 1648 р. автономної козацької держави, очолюваної гетьманом Богданом Хмельницьким. Після його смерті у 1657 р. й повернення Лівобережжя під владу Польщі, в Україні офіційно співіснували вже два гетьмани — на Лівобережжі (Гетьманщині) та на Правобережжі (де посаду гетьмана було скасовано в 1704 році). На Гетьманщині вищу політичну, військову та судову владу було зосереджено у гетьмана, який обирався козацькою старшиною, а з 1708 р. призначався царем. 1722 року цар Петро I порушив Переяславську угоду й зробив перший крок до скасування гетьманства, знищивши самоврядування, а у 1723 р. скасував і сам інститут гетьманства. Після смерті Катерини I у 1727 р. фактичний правитель Росії Меншиков відновив гетьманство, але невдовзі по смерті гетьмана Апостола воно знову було скасовано. Ще раз воно його знову відновили у 1750 році. Проіснувавши 14 років, воно було скасовано вже Катериною II. 1918 року титул гетьмана України ненадовго прийняв генерал Павло Скоропадський як голова створеної ним Української Держави.

За часів козацької держави XVI — XVII ст. в Україні не існувало власних нагрудних нагородних знаків. Натомість нагородами слугували речі бойового призначення — холодна та вогнепальна зброя, обладунки, одяг, кінська упряж. Воєначальник надавав їх козакам за виявлену особисту хоробрість, спритність та відвагу. Водночас козацьке військо мало власну оригінальну систему відзнак — клейноди, що були як загальновійськовими, так і посадовими символами влади.

Після входження українських земель до російської держави процес становлення національних нагородних традицій було перервано. Разом з тим у складі Російської імперії українські гетьмани в першій половині XVIII ст. іноді також отримували високі нагороди. Про них можна дізнатися, ознайомившись зі списком кавалерів чотирьох російських імператорських орденів, що був оприлюднений відомим українським і російським істориком і археографом Дмит-

ром Михайловичем Бантиш-Каменським (1788-1850). Він описав чотири перші імператорські ордени (Святого апостола Андрія Первозванного, Святої Великомучениці Катерини, Святого Благочинного Великого князя Олександра Невського та Святої Анни) із самого їх заснування до встановлення в 1797 р. Орденського Капітулу. Другим, хто отримав орден Святого апостола Андрія Первозванного, після генерал-адмірала Ф.О.Головіна, фельдмаршала, першого помічника Петра I, був український гетьман Іван Мазепа. Орден йому власноручно вручив Петро I в Москві 22 січня 1700 р. "за тридцятилітні успіхи над кримцями".

Цей орден отримали 25 березня 1725 р. й вихідці з України — генерал-фельдмаршал О.Г. Розумовський і граф, український гетьман К.Г. Розумовський [1]. Він мав один ступінь і вважався найвищою державною нагородою Російської імперії. На портреті Олексія Розумовського роботи невідомого художника з Національного історичного музею України, зображено генерал-фельдмаршала, графа в мундирі з орденем Святої Анни на шийній червоній стрічці та орденською червоною стрічкою Олександра Невського через ліве плече. Під нею виразно проглядається зірка ордену Св. Андрія Первозванного, яку носили на лівому боці грудей [2]. В історико-мистецькому виданні мистецтвознавця В. Недяка "Україна — козацька держава", яке презентує ілюстровану історію українського козацтва, представлено низку портретів гетьмана Кирила Розумовського, груди якого, крім ордену Св. Андрія Первозванного, прикрашає ще й польський орден Білого Орла.

Варто згадати й відомий портрет графині Наталії Дем'янівни Розумовської, з атрибутом статс-дамі — прикрашеним короною і щедро збагаченим декором медальйоном з портретом цариці Єлизавети Петрівни на синьому банті. Ще

■ пам'ятки образотворчого мистецтва

один медальйон, але вже з зображенням царя Петра на золотому ланцюзі, бачимо на портреті гетьмана Івана Скоропадського, написаному кріпосним художником Галаганів С. Землюковим (зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї).

Впродовж життя гетьман Іван Мазепа був відзначений кількома найвищими нагородами різних країн. 1707 р. як союзник польської держави у війні зі шведами він був удостоєний найвищої нагороди Речі Посполитої, впроваджені польським королем Августом II 1705 р. — орденом Білого Орла. За іншими даними, що спираються на дату під грамотою польського короля, яка супроводжувала "препровождение знаков Ордена Білого Орла" гетьману, це сталося ще 1703 року.

Існують відомості, що 1 вересня 1707 р. згідно з розпорядженням австрійського цісаря Йосифа I, Івана Мазепу було "наділено гідністю князя Св. Римської імперії", тобто відзначено однією з найвищих нагород Австрії [3].

З початком Північної війни (1700 — 1721) стало зрозуміло, що Україні не уникнути участі у військових діях. У зв'язку з цим її повоєнна доля також бачилася гетьману й старшині трагічною: у разі перемоги Петра I й Августа II вона була б поділена між Московщиною та Польщею, а в разі перемоги Карла XII і його союзника польського короля Станіслава Лещинського Україна як союзник московського царя потрапляла б під повну владу Речі Посполитої. Ідучи шляхом збереження єдності та державності, Україна мала шанс увійти до складу Речі Посполитої на рівних правах з Короною Польською та Великим князівством Литовським. Прихильники цієї концепції були як у Польщі, так і в Україні. Тому від самого початку війни польські політичні кола шукали контактів з гетьманом та козацькою старшиною. Через Станіслава Лещинського, родичка якого стала в 1705 р. кумою гетьмана, останній розраховував налагодити прямі зв'язки з Карлом XII. Поразка шведсько-

Художник С. Землюков. Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Полотно, олія. 1840-і рр. Чернігівський обласний художній музей.

Невідомий художник. Портрет гетьмана Лівобережної України Данила Апостола. Полотно, олія. XVIII ст. Державний історико-меморіальний заповідник "Поле Полтавської битви" (м. Полтава).

українського війська під Полтавою обернулася для України катастрофою. Політичну гру було програно.

Після взяття російськими військами гетьманської столиці Батурина, 5 листопада 1708 р. відбулося так зване "дійство повалення Мазепи": було розірвано патент на нагородження гетьмана орденом Андрія Первозванного, опудало гетьмана було підвішене на шибениці, розірвано на шматки його портрет, в церкві проголошено анафему. Наступного дня в Глухові гетьманом було обрано Івана Скоропадського, який одразу присягнув Петру I на вірність московському царству, це ж зробили й всі виборні, козаки та запорожці, які перебували в Глухові [4].

21 листопада 1708 р. полковник Данило Апостол разом з генеральним хорунжим Іваном Сулимою покинули Мазепу й перейшли до царя Петра. Навесні наступного року Д. Апостол вже успішно воював проти правобережних козаків-мазепинців, перехоплював емісарів, захопив біля Лохвиці частину гетьманського обозу, а в ньому — головного осавула Гамалея, свого зятя полковника Андрія Горленка й частину української казни [5].

У 1730 р. лівобічний гетьман Данило Апостол (1727 — 1734 рр.) приїхав до Москви на похорон Петра II, і від нової імператриці Анни Іоанівни отримав "милість" — скорочення кількості розквартированих російських полків до шести й прощення козакам, які пішли з Мазепою. Сам гетьман отримав багатий маєток, гроші та орден Олександра Невського. Але за це козаки повинні були побудувати оборонний вал між Дніпром та Донцем: російський уряд продовжував політику морального й фізичного знищення козащини, використовуючи козаків на важких земляних роботах при будівництві фортифікаційних споруд, ритті ровів, каналів [6].

На портретах, що виконувалися невідомими художниками у XVIII ст., одноокого гетьмана зображено з царською нагородою – орденом Св. Олександра Невського: червона стрічка через ліве плече та восьмикутна срібна зірка на лівому боці грудей.

Кавалерський хрест став окрасою герба Данила Апостола. У його червоному полі зображено подвійний срібний хрест, розщеплений внизу, що утворювало щось подібне до якоря. Довкола герба на лазуровому тлі розташовані золоті зірки й кавалерський хрест. Над шоломом у шляхетській короні клейнод у вигляді п'яти страусиних пір'їн.

Козацькі клейноди служили обов'язковим атрибутом різних запорозьких обрядів. По закінченні земного життя в гетьманській столиці Глухові, Д. Апостола з великими почеснями було поховано у спорудженій за його наказом Спасо-Преображенській церкві містечка Сорочинці. У цьому самому храмі згодом почали ховати також інших членів його великої родини. Перед труною

гетьмана до церкви несли головну корогву, далі – гетьманську шаблю на одній подушечці, а на другій – царську нагороду з червоною стрічкою, на третій – булаву, бунчук і печатку. У самій церкві під час служби булаву і бунчук тримали з правого боку від труни, а “кавалерію” – відзнаку царя – з лівого.

Під час перевезення тіла до Сорочинців за труною йшли 30 козаків з рушницями, затим несли шаблю, далі – булаву, бунчук і печатку на подушечках [7].

Знак ордена Св. Олександра Невського, яким було нагороджено гетьмана Данила Апостола. Шовк, парча, золота нитка, шиття. Полтавський обласний краєзнавчий музей.

Зірка ордена Св. Олександра Невського- нагорода гетьмана Данила Апостола. Срібло, карбування, золочення, шиття. Полтавський обласний краєзнавчий музей.

Орден Св. Георгія 4-го ст., яким було нагороджено Павла Скоропадського за хоробрість і мужність у бою під Краупішкеном (Східна Прусія) 6.08.1914. Центральний музей збройних сил України.

Родинний склеп Апостолів без втрат пережив майже два століття, але в радянські часи, коли в 1922 р. створили спеціальну комісію, яка вилучала матеріальні цінності з церков, пограбувань зазнали й поховання відомих діячів минулого. Зокрема, були пограбовані могили світлішого князя Потьомкіна та князя Еммануїла Россете в Катерининському соборі Херсона, (їхній прах після розкриття поховань було виставлено напоказ у відкритому в тому ж соборі Антираелігійному музеї) [8], гетьмана К. Розумовського – в склепі трапезної частини церкви Воскресіння Христового в Батурині. Не минула лиха доля й домовини склепу Апостолів у Преображенській церкві. Коли із храму було вивезено найцінніші золоті й срібні речі, все інше визнали малоцінним. І тільки завдяки миргородським знавцям старовини, зокрема першому директорові Миргородського повітового художньо-промислового і наукового музею Іванові Плєскачеві, історичні реліквії – особисті речі Апостолів – були не знищені, а передані до музею. Як свідчать документи, 15 травня 1922 р. зі склепу було вилучено комісією чималі цінності. Золоті й срібні чаші, потири, дарохранительниці та інше церковне начиння було реквізоване державою. Вилучені зі склепу Апостолів різноманітні речі надійшли згодом до Миргородського повітового музею. Вони мали надзвичайну мистецьку й історичну цінність, проте більшість із знахідок не збереглася. Частина речей передали до інших музеїв, частина зникла у вирі Другої світової війни та в році безвідповідальності й байдужості до національних надбань. З поховання Д. Апостола в склепі Спасо-Преображенської церкви до Полтавського обласного краєзнавчого музею надійшли знак та орденська зірка з девізом “За труды и отечество”. У дослідженні заступника директора Миргородського краєзнавчого музею Л. Розсохи “Скарби зі склепу Апостолів” [9] демонструється унікальна світлина 1930-х рр., де серед одягу з поховання родини Апостолів бачимо й орденську стрічку зі знаком ордена Св. Олександра Невського та зірку. На відміну від гетьманської нагороди, виконаної шитвом, представлена на світлині виготовлена пізніше, й на-

Розумовського – в склепі трапезної частини церкви Воскресіння Христового в Батурині. Не минула лиха доля й домовини склепу Апостолів у Преображенській церкві. Коли із храму було вивезено найцінніші золоті й срібні речі, все інше визнали малоцінним. І тільки завдяки миргородським знавцям старовини, зокрема першому директорові Миргородського повітового художньо-промислового і наукового музею Іванові Плєскачеві, історичні реліквії – особисті речі Апостолів – були не знищені, а передані до музею. Як свідчать документи, 15 травня 1922 р. зі склепу було вилучено комісією чималі цінності. Золоті й срібні чаші, потири, дарохранительниці та інше церковне начиння було реквізоване державою. Вилучені зі склепу Апостолів різноманітні речі надійшли згодом до Миргородського повітового музею. Вони мали надзвичайну мистецьку й історичну цінність, проте більшість із знахідок не збереглася. Частина речей передали до інших музеїв, частина зникла у вирі Другої світової війни та в році безвідповідальності й байдужості до національних надбань. З поховання Д. Апостола в склепі Спасо-Преображенської церкви до Полтавського обласного краєзнавчого музею надійшли знак та орденська зірка з девізом “За труды и отечество”. У дослідженні заступника директора Миргородського краєзнавчого музею Л. Розсохи “Скарби зі склепу Апостолів” [9] демонструється унікальна світлина 1930-х рр., де серед одягу з поховання родини Апостолів бачимо й орденську стрічку зі знаком ордена Св. Олександра Невського та зірку. На відміну від гетьманської нагороди, виконаної шитвом, представлена на світлині виготовлена пізніше, й на-

лежить вона комусь із представників родини Апостолів.

За 15 років по смерті гетьмана Д. Апостола Україною-Гетьманщиною став правити граф К.Г. Розумовський. Після сходження на російський престол 32-річної доньки Петра I Єлизавети, вона восени 1742 р. таємно обвінчалася з Олексієм Розумовським. На честь коронації імператриці він став обер-єгермейстером і кавалером ордена Андрія Первозванного, володарем величезних маєтків. З 1744 р. Олексій Розумовський стає високотитулованим дворянином – спочатку одержує від імператора Карла VI, за клопотанням Єлизавети Петрівни, титул графа Священної Римської імперії, а за два місяці потім стає вже графом і Російської імперії [10].

На початку 1750 р. гетьманом Малоросії було призначено молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського – Кирила. А після остаточного затвердження гетьмана царським указом від 5 червня цього ж року в якості гетьмана і видання відповідної грамоти Колегією іноземних справ він мав титулуватися, зокрема, і як “разних орденів кавалер” [11]. Перелік отриманих гетьманом орденів обов'язково зазначався в універсалах, які нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Ось так розпочинався перший універсал за підписом і національною печаткою гетьмана, оголошений у Борзні 19 вересня 1751 року: “Ея Императорского Величества Малой России Обоих Сторон и Войск Запорожских Гетман, Действительный Камергер Императорской Санкт-петербурской Академии наук Президент, лейб-гвардии Измайловского полку подполковник и обоих славных российских императорских орденів святых апостола Андрея и Александра Невского, також полского Белого Орла и голстинского святія Анны, кавалер, Российской империи граф Кирилл Разумовский” [12].

Запозичена здебільшого з Петербургу і Москви помпезність перебування в гетьманському палаці в Глухові, стала нормою життя гетьмана і його оточення. Це яскраво висвітлено 1752 року в “Щоденнику” одного з активних учасників свят і зустрічей генерального підскарбія Я. Марковича:

Орден Червоного Орла. Нагорода гетьмана Павла Скоропадського від кайзера Вільгельма II. 1918. Центральний музей збройних сил України.

Іменна нагородна медаль кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського. II половина XVIII ст. Аверс, реверс. Копія оригінальним штемпелем в олові. Карбування. Державний історичний музей. Москва.

“Апрель. 18. В ночи против субботы привезена из С.-Петербурга гетману кавалерія Св. Андрея.

Апрель. 19. В Глухове было торжество ради привезенной кавалерии”.

В ЦДІА України зберігається копія царської грамоти про нагородження гетьмана К Розумовського орденом святого Апостола Андрія – найвищою на той час державною нагородою Російської імперії. Царську грамоту і орден привіз до Глухова з Петербурга спеціальний урядовий кур'єр капітан-поручик Василій Суворов (батько майбутнього російського полководця Олександра Суворова). Серед архівних документів є також відповідь гетьмана К. Розумовського з подякою Єлизаветі Петрівні за нагороду [13].

Коли наприкінці грудня 1752 р. Кирило Розумовський на запрошення імператриці Єлизавети Петрівни виїхав до Москви, де в той час перебував царський двір, його супроводжував і генеральний писар Андрій Безбородько. Його син Олександр Андрійович став особистим секретарем цариці Катерини II й був удостоєний найвищих російських нагород. При цьому він продовжував бути й київським полковником. Подібне поєднання посад було до цього небаченим в Україні. Свою карколомну кар'єру О. Безбородько закінчив канцлером уряду Павла I з титулом “светлейшего князя Российской империи” [14].

Золотими літерами до героїчних сторінок українського козацтва вписане славне ім'я мудрого державного діяча, досвідченого воєначальника, останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (1691 – 1803). Він став очевидцем як відчайдушної спроби визволення України під проводом гетьмана Івана Мазепи в 1708 – 1709 рр., так і усунення від влади російським урядом останнього гетьмана Кирила Розумовського в 1764 р. на тлі невпинного нищення царизмом незалежності, а згодом – і залишків автономії України. Пам'ятав він руйнацію московськими військами старої Чортомлицької Січі в 1709 р., нові островці запорозької вольниці в Олешках та на

Невідомий художник. Портрет Сидора Білого — осавула Війська Запорозького. Полотно, олія. XVIII ст. Національний художній музей України.

Кам'янці, відновлення і падіння Нової січі (1734 – 1775). Героїчна життєдіяльність Калнишевського – це ніби уособлення цілої епохи в розвитку запорозького козацтва.

Бажаючи продемонструвати військову могутність і вирвати в Російській державі право на подальше існування, запорожці на чолі з Калнишевським беруть участь в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр.в, виявляючи в боях з ворогами чудеса героїзму і відваги. Саме військовий хист і блискучі перемоги кошового привели до остаточного ослаблення, а згодом знищення Кримського ханства. У 1770 р. за видатні бойові заслуги Калнишевського було нагороджено золотою медаллю з діамантами та портретом цариці Катерини II, а в 1773 він отримав високий чин царської армії – генерал-лейтенанта [15].

Про військові звитяги у російсько-турецькій війні свідчать численні іменні нагородні медалі, вручені козакам Війська Запорозького імператрицею Катериною II у другій половині XVIII ст. Ряд стародавніх копій нагород, карбованих оригінальним штемпелем, які зберігаються у Державному історичному музеї Російської Федерації, представлено у виданні В. Недяка “Україна – козацька держава” [16]. Це нагородна медаль козакам Війська Запорозького, а також іменні медалі кошового отамана Федорова, осавулів Сидора Білого, Василя Пишмича, Андрія Порохні, Олексія Чорного, Андрія Насакіна, хорунжого Якова Качалова, бунчукового товариша Федора Зликовського, полкового осавула Євстафія Кобеляна, полковника Мандра. У Національному художньому музеї України зберігається портрет вищезгаданого осавула Війська Запорозького Сидора Білого, на якому герой постає з золотою медаллю на синій стрічці з бантом. Репродукції різних видань доносять до нас також поясні портрети старшини Війська Донського В.І. Іловайського та полковника Полтавського пікінерського полку, отамана Шку-

ринського куреня О.Ф. Ковпака, на шийній стрічці яких – медаль з портретом імператриці.

Крім зазначених вище нагород, до нашого часу дійшли й орден останнього українського гетьмана Павла Скоропадського. Це орден Св. Георгія 4-го ступеня, яким було нагороджено П. Скоропадського за хоробрість і мужність у бою під Краупішкеном (Східна Прусія) у 1914 р., та Червоного Орла, якого гетьман отримав від кайзера Вільгельма II в 1918 р. Перша складається з великого і малого, прикріпленого на розетку, хрестів. До другої нагороди додається жовта стрічка, на ній кріпиться сам орден, зірка і фрачний знак (мініатюрна копія, призначена для носіння на повсякденному одязі). Вони зберігаються в Центральному музеї Збройних Сил України, куди їх передала у 1998 р. донька гетьмана – Олена Отт-Скоропадська.

1. Паскаленко В. Пам'ятки фалеристики церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Вісник. — №1. — 2000. — С. 69.
2. З української старовини. Альбом. — К.: Мистецтво, 1991. — С. 221.
3. Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. — К.: Темпора, 2008. — С. 59.
4. Кравцевич-Рожнецький В. Амбасадор казацкого народа. — К.: Издательство Европейского университета, 2004. — С. 30-31.
5. Там само. — С. 35.
6. Єремєєв І.С. Герби гетьманів України. — К.: УЦІММ — ПРЕС, 1998. — С. 49.
7. Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. Серія 1 “Час і суспільство”, №2. — К., 1990. — С. 39.
8. Дяченко С.А. Екатерининский собор в Херсоне. Гробница Потемкина. — Херсон, 2002. — С. 73.
9. Розсоха Л. Скарби зі склепу Апостолів // Народне мистецтво. — №1-2. 2010 (49-50) II частина. — С. 62-65.
10. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). (Монографія в 2-х частинах). Частина I. — К.: ДАКККиМ, 2008. — С. 35-36.
11. Там само. — С. 47.
12. Там само. Частина II. — С. 4.
13. Там само. Частина I. — С. 51.
14. Там само. — С. 137.
15. Кобозєв М. Легендарний кошовий // Гетьман. — № 2-3. — 2006. — С. 20.
16. Недяк В. Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах”. — К.: Емма, 2004. — 1215 с.